

L'arquitectura industrial i religiosa de Josep Danés a Andorra. Dos exemples d'arquitectura del granit

- 9 d'octubre del 2017 a les 20,00 h
- Sala d'actes del Centre Cultural La Llacuna, Andorra la Vella

Joaquim M. Puigvert i Solà

Doctor en història, professor titular d'història contemporània a la Universitat de Girona i director de la Càtedra Martí Casals de Medicina i Salut en l'Àmbit Rural

▲ Currículum

Premi extraordinari de llicenciatura (1984) per la facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Doctor en història contemporània per la Universitat de Barcelona (1990). D'ençà el 1991 és professor titular d'història contemporània de la Universitat de Girona, on en l'actualitat és director de la Càtedra Martí Casals de Medicina, Salut i Àmbit Rural. Ha estat vicerector de Recerca en Humanitats i Ciències Socials (2005-2007) i de Relacions Institucionals, Societat i Cultura de la Universitat de Girona (2008-2013).

Les seves recerques s'han centrat en l'anàlisi de les relacions Església-Societat, d'una banda, i en la història social i cultural de les professions liberals a la Catalunya contemporània, de l'altra. Sobre la primera línia de recerca destaquen els llibres, com a autor, *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetud* (Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1986); *Església territori i sociabilitat (segles XVII-XIX)* (Vic, Eumo Editorial, 2001) i, com a editor i coautor, *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània* (Girona, CCG Edicions, 2003). Dins la segona línia de recerca té diversos articles sobre les professions sanitàries i la història social i cultural de l'arquitectura i el noucentisme. En aquest sentit destaquen els tres llibres monogràfics dedicats a l'arquitecte Josep Danés: *Josep Danés i Torras, arquitecte. Una biografia professional* (Olot, Ajuntament d'Olot, 2003); *Josep Danés i Torras. Noucentisme i regionalisme arquitectònic* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008), i, en col·laboració amb l'arquitecte Jeroni Moner, *Materials per a l'estudi de la masia catalana de Josep Danés i Torras* (Girona, Documenta Universitària, 2010).

Recentment ha col·laborat en el llibre catàleg editat per Jordi Falgàs Masó. *Arquitectura pública durant la Mancomunitat* (Girona, Fundació Rafael Masó, 2014) amb el capítol "Construint la Catalunya ciutat dels noucentistes: l'obra pública de la Mancomunitat".

Ha estat comissari de l'exposició *Josep Danés i Torras, l'arquitecte dels Pirineus* (Vall de Núria, 2007) i, més recentment, juntament amb Narcís Figueras, de l'exposició itinerant de la Diputació de Girona, *L'acció de la Mancomunitat a les terres de Girona* (2014-2015).

joaquim.puigvert@udg.edu
www.udg.edu/dephha

Resum

L'arquitecte Josep Danés i Torras (1891-1955) a la Catalunya dels anys vint del segle passat es va fer un cert nom com a arquitecte especialitzat a construir a l'alta muntanya. Els seus lligams amb el CEC varen afavorir que l'enginyer suís Alfred Würth li encarregués un xalet refugi per al port de la Bonaigua (1929) i el projectes de façanes per a la central de les Forces Hidroelèctriques d'Andorra (1930), un dels primers edificis representatius de l'arquitectura del granit al Principat. Al cap d'uns anys el mateix arquitecte, el 1952, projectaria el temple parroquial de Sant Pere Màrtir amb ús també del granit en els seus paraments.

L'arquitecte olotí Josep Danés (1891-1955) va formar part de l'anomenada segona generació d'arquitectes noucentistes de Catalunya. Va acabar la carrera l'any 1917 a l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona. Com a arquitecte noucentista va contribuir a recuperar el llenguatge clàssic en arquitectura. En la seva trajectòria va tenir molt de pes el seu lligam, ja des de l'època d'estudiant, amb el Centre Excursionista de Catalunya, des d'on desplegaria el seu interès per l'estudi de la masia catalana, ja fos presentant, el 1914, una monografia sobre les masies a la Garrotxa (que seria premiada) als concursos d'arquitectura que convocava el CEC, ja fos liderant el macroestudi de la masia catalana, finançat per Rafael Patxot durant els anys vint i trenta del segle passat. Ben mirat, seria precisament aquest estret vincle amb el CEC el que el portaria a intervenir a Andorra el 1931, en rebre l'encàrrec de l'enginyer suís Alfred Würth Rham (1886-1947) perquè realitzés el projecte de les façanes de la central d'Escaldes de l'antiga companyia Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA (Fhasa).

Per què Würth va triar a Josep Danés per a realitzar aquest projecte? De ben segur, perquè ja coneixia l'arquitecte d'un encàrrec anterior, el del xalet refugi situat al port de la Bonaigua per a la Productora de Forces Motrius que Josep Danés projectaria el 1929, destinat als enginyers i zeladors de la companyia. I, al seu torn, aquest primer encàrrec de Würth a Danés li vindria pels seus lligams estrets amb el CEC. En efecte, era el 1928 quan Würth s'adreçà a l'enginyer català Lluís Creus (1904-1990), també molt vinculat al CEC, per demanar-li que li recomanés "algun bon arquitecte, especialitzat en construccions de muntanya" per realitzar el projecte del xalet refugi de la productora. Creus recomanà Josep Danés no pas per casualitat: es coneixien de ser membres els dos del CEC; però sobretot, perquè aleshores Josep Danés ja tenia un cert nom com a arquitecte especialitzat en construccions d'alta muntanya. No endebades el 1923 ja havia començat a projectar i dirigir les obres del nou santuari hotel de Núria i el 1925 el xalet hotel de la Molina, per al Centre Excursionista de Catalunya. El que és evident és que el CEC, a més de ser un centre de sociabilitat que serviria a Danés per desenvolupar una de les seves aficions, va acabar sent una plataforma de relacions socials d'on reclutaria una part dels seus clients més importants.

La Central d'Escaldes

Amb data de 27 i 28 de setembre de 1931 Würth adreçà per escrit a Josep Danés les bases que havien de servir per enviar un croquis per a les façanes de la Central d'Escaldes. Es tracta d'un document de gran interès, en la mesura en què ens mostra com enginyers i arquitectes podien col·laborar i treballar en equip, lluny del tòpic que ha presentat aquestes dues professions com

a tradicionalment enfrontades. La Central va ser projectada per l'enginyer suís però aquest demanava a Danés un projecte per resoldre la composició de façanes. Les indicacions de Würth a Danés eren molt precises. Val la pena fer-ne la reproducció en la seva totalitat:

"1) La casa de màquines està situada normal a la carretera; el annexo para taller y oficinas, junto y paralelo a ésta. La plaza entre ambos contendrá el poste de transformación.

2) La sala de màquines consiste en una sala encima 1139,50; el anexo con dos pisos, encima del almacén 5 sótano.

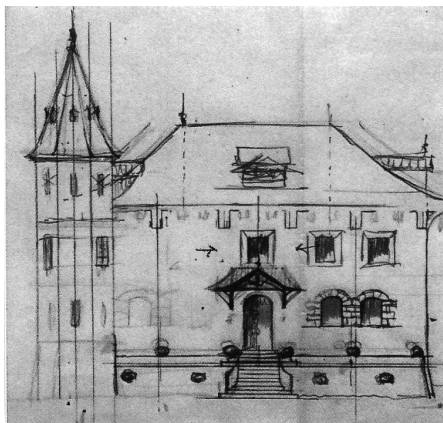
3) Las fachadas principales son Encamp-carretera y el extremo del anexo hacia Escaldes; las otras son interiores.

4) Disponemos de granito duro para los muros y de pizarra para los tejados; el granito tiene que emplearse en sillarejo tosco, con cara natural. Sillería fina imposible.

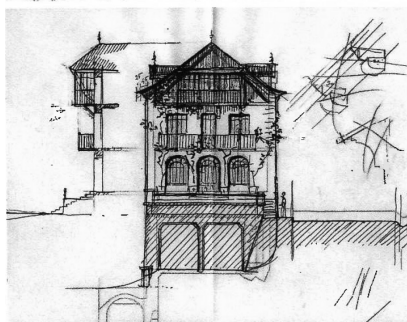
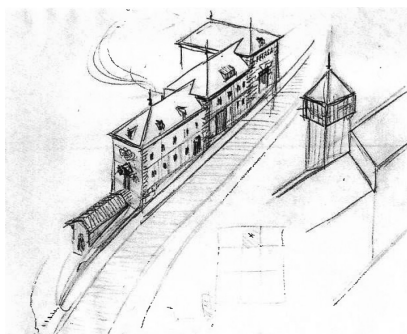
5) Las puertas grandes de taller, central y almacén se harán de chapa ondulada.

6) Deseamos fachadas sencillas, articuladas conforme al destino de cada edificio; con carácter industrial para casa de máquinas y taller; y sólo con algún adorno para oficinas y piso. Debe tenerse especial cuidado de obtener un aspecto satisfactorio para la fachada carretera; con la fuerte rampa será necesarios escalonarlos".

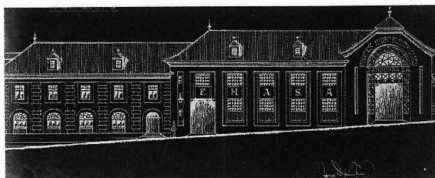
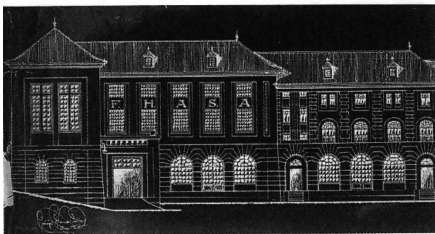
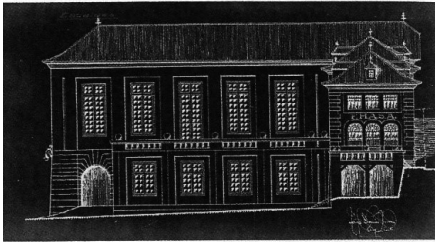
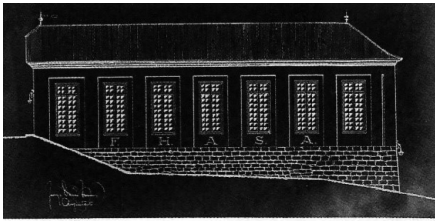
D'aquestes bases es pot deduir de manera molt clara que el programa del projecte va ser del tot definit per l'enginyer: pel que fa a la ubicació dels diversos edificis que formaven el complex i la distribució de les màquines. Se sol·licitava la col·laboració de l'arquitecte per resoldre de manera més estètica i artística el conjunt de l'edifici. Amb tot, l'enginyer instava l'arquitecte a una simplicitat formal, especialment en l'espai destinat a màquines i taller. En l'expressió "deseamos fachadas

Croquis del xalet refugi per a la Productora de Forces Motrius, al port de la Bonaigua, 1929. Foto Quim Turon. Acgax

Croquis de la Central de Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA. 1931. Foto Quim Turon. Acgax

Projecte de les quatre façanes de la central de Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA. 1931. Arxiu Familiar Danés-Matas

sencillas, articuladas conforme al destino de cada edificio” hi podem veure com es prioritza el criteri funcionalista. Val la pena recordar que l'arquitectura industrial projectada pels enginyers va ser decisiva a l'hora de desenvolupar l'arquitectura d'avantguarda de caràcter funcionalista que s'estava obrint pas en els anys vint i trenta del segle passat.

Danés va respondre a l'encàrrec de Würth fent un esforç notable, diguem-ne, de *desornamentació* i simplificació seguint les seves indicacions. Aquest esforç es veu no tan sols a la part industrial de l'edifici (que també) sinó de manera especial a l'edifici destinat a oficines i pis, precisament allà on l'enginyer estava disposat a tolerar “algún adorno”. Danés va renunciar a un primer projecte de convertir aquest edifici d'oficines en un casa construïda seguint els principis de l'arquitectura regionalista inspirada en l'arquitectura tradicional andorrana, especialment en el seu coronament amb una golfa de capcer triangular de fusta. Si s'hagués realitzat, seria un dels primers exemples al Principat d'arquitectura *neoandorrana*. Aquest projecte no realitzat estaria del tot emparentat amb el xalet que Danés va fer al port de la Bonaigua, que és, al seu torn, un dels primers exemples d'arquitectura *neoaranesa*, no endebades Danés s'inspirà en el campanar del santuari de Montgarri per projectar la seva torre amb xapitell així com en els llossats de quatre vessants tan omnipresents a la Vall d'Aran. Els dos projectes –la casa *non nata* neoandorrana o el xalet del port de la Bonaigua–, a més

d'inspirar-se en l'arquitectura tradicional del lloc (un dels principis de l'anomenada arquitectura regionalista), entroncava amb una tradició que venia del romanticisme vuit-centista, que era el gust pel pintoresquisme; una tendència que cada vegada més seria objecte de crítica a mesura que avançava el segle xx.

En aquest sentit, és interessant constatar la crítica furibunda que va rebre el xalet del port de la Bonaigua per part de Josep M. Espinàs i Camilo José Cela en el seu viatge pel Pirineu de Lleida. Josep M. Espinàs el 1957 el qualificaria de “construcció pedant i literària sobre la nuesa

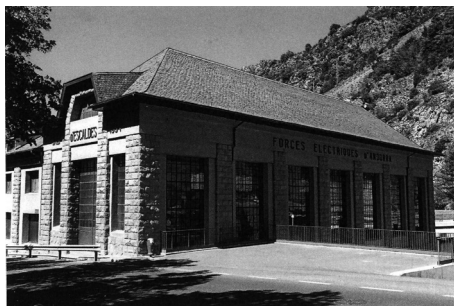
de la roca” i Cela en diria el 1965 que és una arquitectura “más bien innoble o ridícula”, de ben segur condicionat pels comentaris anteriors de l'Espinàs.

En substitució de la primera oficina *neoandorrana non nata*, Danés construí una casa amb dos pisos i tres eixos d'obertures en arc de mig punt, amb balconada de formigó i ferro (amb esquematitzades línies de ressonàncies *art déco*), una solució que harmonitzaria de manera molt més coherent amb la resta de l'edifici de caràcter industrial. Pel que fa als edificis industrials, el parament es resoldria amb un ritme de pilastres de carreus granítics que emmarquen els panys arrebossats on s'havien d'encabir les obertures de grans dimensions (que fa que domini el buit sobre el massís) tancades amb vidre i portam metàl·lic.

Una de les indicacions de l'enginyer Würth que condicionaren més el resultat final del projecte és la imposició dels materials: granit per als murs exteriors, pissarra per als teulats i portam metàl·lic per a les obertures. En el cas del granit no només se n'indicaria les característiques (dur) sinó la manera com s'havia de treballar: “sillarejo tosco, con cara natural”; en cap cas s'admetia “silleria fina”. En aquesta decisió, que tindria una clara conseqüència estètica – donava a l'epidermis de l'edifici una textura i rugositat de gran plasticitat –, l'enginyer seguia la tradició que s'importà de Suïssa d'emprar grans carreus de granit en la construcció de les primeres centrals hidroelèctriques del Pirineu català.

En qualsevol cas, tal com va dir Raquel Lacuesta l'any 2005 en el seu article sobre el procés de renovació de l'arquitectura andorrana, el conjunt de la central d'Escaldes avui ha “esdevingut un autèntic monument de l'arquitectura industrial, capdavanter, a més de l'arquitectura del granit” al Principat d'Andorra; una arquitectura bastida de granit aparent que en paraules de la mateixa autora serà un dels seus trets distintius i que assolirà un gran impacte en el medi i en la transformació urbana del Principat.

La central d'Escaldes projectada per Würth amb la important col·laboració de Josep Danés va significar la importació a Andorra de la manera de construir les centrals de Suïssa, primer, i després, de les centrals dels Pallars i de la Vall d'Aran en les quals Würth havia participat directament. En qualsevol cas, el que es va importar ja eren les centrals més evolucionades i modernitzades, és a dir, una arquitectura industrial que ja no volia amagar de manera vergonyant la seva funció, tal com passava en algunes centrals que, no ho oblidem, en molts casos, tal com ha mostrat Antonio De Rossi (*Architettura alpina moderna in Piemonte e Valle d'Aosta*, 2005), esdevingueren camp d'experimentació per repensar l'imaginari de l'arquitectura alpina des del llenguatge eclèctic i historicista –donant a les centrals forma de castells– tot fent ús dels materials locals.

Exterior de la sala de màquines de la Central de Forces Hidroelèctriques d'Andorra, SA. Foto Xavier Puigvert

Temple parroquial de Sant Pere Màrtir d'Escaldes

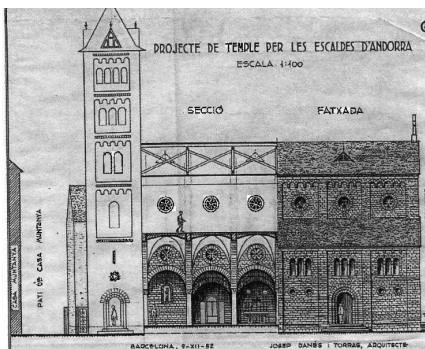
La Central d'Escaldes, i sobretot l'ús dels carreus del granit com a material de cobertura que es va fer en aquest edifici, va tenir un paper decisiu a l'hora d'esdevenir un model per a la construcció d'altres tipologies arquitectòniques, fossin cases unifamiliars, plurifamiliars, hotels, bancs i centres comercials; tipologies moltes d'elles relacionades, a partir dels anys trenta del segle passat, amb l'expansió del turisme (primer d'elits, més endavant de masses) i dels esports de neu. Des d'aquest punt de vista es pot afirmar sense ànim d'exageració que l'anomenada arquitectura del granit va ser a Andorra el millor testimoni arquitectònic de la modernització econòmica i de les notables transformacions socials que l'acompanyaren.

Però l'arquitectura del granit també arribaria a l'arquitectura religiosa del Principat. El primer a emprar-la seria l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch l'any 1940 a l'hora de construir el nou pòrtic de l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella. Però el temple construït tot ell amb parament de granit és la nova església parroquial de Sant Pere Màrtir, projectat per Josep Danés el 1952, en substitució del vell temple parroquial, que quedava del tot insuficient per acollir una població en creixement. Vint-i-dos anys després de l'inici del projecte de la central hidroelèctrica, tornava, doncs, Josep Danés al Principat. Ara ho faria per la seva condició d'arquitecte diocesà del bisbat d'Urgell, càrrec que ostentava des de 1927.

L'espai escollit per fer el nou temple seria el vell fossar parroquial, al peu de l'avinguda Carlemany. L'arquitecte el considerava un bon lloc, pel fet que es tractava d'un "lloc cèntric" i, a més, pel fet que estava en estudi l'opció de fer-hi una plaça a la qual es podia alinear, a la llarga, la façana del nou temple. Aquest és possiblement el principal mèrit del nou temple parroquial d'Escaldes: més urbanístic que no pas arquitectònic i estilístic, la qual cosa no és pas poc, considerant que en aquella època ben poques previsions i normatives urbanístiques existien al Principat. L'arquitecte va resoldre una qüestió gens fàcil que havia provocat no pas poc debat entre molts arquitectes del segle XIX i XX: Com s'havia de construir un temple que tingués trets de monumentalitat dins un paisatge urbà d'una gran densitat i amb el predomini d'edificis alts? En les viles pirinenques tradicionals, amb cases de poca alçada, la monumentalitat dels temples (i sobretot del campanars) estava assegurada. Però no era el cas d'Escaldes, on el temple se situaria a l'avinguda Carlemany, dins el principal eix comercial del Principat. El nou temple parroquial havia de dialogar amb un entorn eminentment urbà encara que fos al bell mig d'una vall pirinenca. Per encertar l'objectiu calia encertar l'escala del temple dins les construccions existents i previstes a l'avinguda Carlemany. La construcció de la nova plaça era vital, a més, per aconseguir una bona visualitat del temple i, al mateix temps, el temple havia de ser un punt notable que ajudés a crear nova centralitat urbana. La plaça, tanmateix, el 1952 tan sols era un projecte que calia portar amb discreció per evitar una oposició per part dels propietaris del solar que caldria expropiar. L'arquitecte aconsellà, malgrat les incerteses, començar a construir el nou temple: el campanar i els primers trams de la nau alineats a l'avinguda Carlemany. Considerava que fer-ho així podia ajudar a fer realitat la nova plaça. Val la pena rellegir les seves pròpies paraules de la memòria explicativa: "Preveiem que, ara per ara, la plassa en estudi tardarà força en quedar definida i legalitzada. Diferir l'edificació del temple [...] valdria tant com aplaçar la construcció de l'església per a temps indefinit i probablement molt i molt llarg; per contra opinem que de construir el temple, en la part que proposem, ajudarà a provocar la definició i

execució de la plaça.” El temps i els fets han acabat donant la raó a la visió de l’arquitecte de l’any 1952. Recentment Enric Dilmé ha estudiat els projectes de reorganització urbanística de l’esmentada plaça traçats el 1955 i 1963 per l’enginyer de Fhasa Joan Vehils.

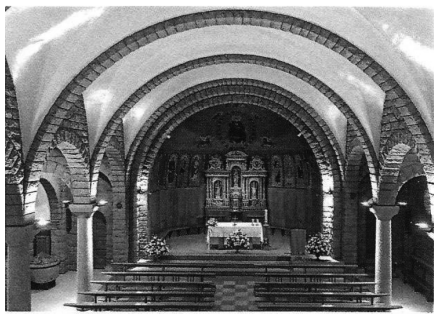
El programa arquitectònic que s’havia de dissenyar tampoc no era fàcil, atès que no només calia construir un temple amb campanar i annexos (sagristies, serveis) sinó també un gran local destinat a l’Acció Catòlica local. En aquest punt es pot dir que es va fer de la necessitat virtut, atenent que es partia de la premissa tradicional que el temple havia de tenir un aspecte monumental. Seria sobre la nau central d’un temple de planta basilical de tres naus que s’edificaria aquest local. Això possibilità incrementar l’alçada de l’exterior del temple. Es pot dir que aquest local d’Acció Catòlica es va camuflar sobre la nau central del temple i se li assegurà una entrada des de l’exterior, per la porta que s’obrí al campanar, que a l’hora actuaria de caixa d’escala per accedir-hi. Una vegada més deixem parlar a Josep Danés amb les seves pròpies paraules: “Creiem cosa molt essencial aconseguir que, no obstant la utilització de la part alta, als fins de local d’Acció Catòlica, no per això l’edifici perdi essencialment l’aspecte tant interiorment com exteriorment de temple, fi principalíssim de la construcció”. Danés, a més, era del tot conscient d’un altre avantatge relacionat amb el fet d’ubicar el gran local d’Acció Catòlica sobre la nau principal del temple. Això permetia que la nau tingués una alçada força més reduïda de manera que restaria més aïllada del clima extrem del país, més quan els passadissos existents sobre les capelles i naus laterals, a més de servir de magatzems, estaven pensats, també, “per atemperar l’edifici de les inclemències atmosfèriques, tant en l’estiu com a l’hivern”. Aquesta reflexió de Danés era molt coherent amb els principis de l’arquitectura regionalista que ell practicà en tantes ocasions i que maldaven que l’arquitectura havia d’integrar-se en el paisatge i adaptar-se al clima de cada regió, intentant aïllar-la de manera eficient de les inclemències dels temps. L’arquitecte Danés practicaria, sí,

Secció transversal del temple de Sant Pere Màrtir, 1952. Foto Quim Turon. Acgax

El temple parroquial d’Escalades en l’actualitat. Foto Xavier Puigvert

Nau interior del temple d'Escaldes. Foto Àngel Almazán

una arquitectura sostenible *avant la lettre*.

Pel que fa als aspectes estilístics, Josep Danés optà pel llenguatge neoromànic inspirant-se en els campanars romànics andorrans. El temple és de planta basilical amb tres naus separades per arcs sobre columnes i cobertes amb volta de maó de pla sostingudes per arcs faixons. Les grans llunetes obertes a les voltes de la nau central (de més filiació renaixentista o barroca que no pas romànica, tot sigui dit) foren una clara estratègia per donar-hi un xic d'esveltesa i minimitzar-ne la pesantor. Tot el parament exterior és de pedra granítica treballada amb expertesa pels picapedrers gallecs; a l'interior

si bé també es féu ús dels carreus de pedra granítica l'arrebossat blanc de les voltes de la nau central i laterals fou una bona opció per alleugerir l'interior del temple.

Josep Danés va dirigir la construcció del temple en un 80%. No seria fins al 1978 quan l'arquitecte Jordi Bonet i Armengol va rebre l'encàrrec d'acabar-lo, coincidint amb el fet que el quart d'Escaldes es constituís en Comú i el 1979 en Parròquia. Fou aleshores quan l'anhelada plaça pensada ja l'any 1952 adoptaria la forma actual. L'arquitecte Bonet projectà un nou tram a les naus, un atri amb arcs de la nova entrada i una cripta.

Valoracions

Josep Danés en el temple de Sant Pere Màrtir va entrar en contradicció amb el que havia defensat altres vegades. En altres ocasions, com l'exterior del nou temple parroquial de Ribes de Freser, reinterpretaria i estilitzaria el romànic amb un clar llenguatge contemporani. En el cas del temple que ens ocupa no podem dir el mateix. Els arquitectes a vegades cauen en contradiccions, entre el que diuen i el que fan, condicionats molt sovint més del compte pels seus clients.

Danés havia criticat moltes vegades els eclecticismes d'arrel vuit-centista, que acusava de "còpies servils i fòssils" que no tenia sentit reproduir anacrònicament en ple segle xx. Estava al dia de la nova arquitectura religiosa que s'obrí pas a Europa després de la Primera Guerra Mundial, com ho mostra la seva biblioteca, en la qual hi havia el llibre de Maurice Brillant *L'art chrétien en France au XXe siècle* (1927), des d'on va conèixer el primer temple construït totalment en formigó vist a Europa (Notre Dame de Rancy, de l'arquitecte Perret). Com a noucentista va tendir a practicar una certa modernitat moderada en l'arquitectura religiosa (els temples parroquials dels Àngels, a Barcelona, i de Santa Maria de Ribes de Freser en són els millors exemples), sense fer *tabula rasa* de la tradició tot i conèixer la nova arquitectura d'avantguarda. Però en el temple de Sant Pere Màrtir guanyà, de manera clara, la tradició per damunt de la modernitat moderada. Desconeixem si per decisió pròpia o per indicacions del comitent, ja fos el rector de la parròquia, els feligresos o el mateix bisbat.

Tot sembla indicar que a l'Andorra dels anys cinquanta del segle passat els projectes renovadors en arquitectura religiosa tenien dificultats de ser acceptats socialment. En efecte, el projecte

de l'arquitecte Fisac (un dels grans renovadors de l'arquitectura religiosa contemporània a Espanya) de Sant Pere Màrtir de 1951 (conceptualment del tot allunyat al projecte de Danés) no va passar de projecte, tal com han assenyalat Esteban Fernández Cobián, Antoni Pol i Enric Dilmé. Desconeixem les polèmiques i els debats que deuria suscitar i les raons per les quals fou desestimat. Deuria ser aleshores quan s'anà a buscar l'arquitecte diocesà Josep Danés perquè plantegés el seu projecte, de línies absolutament tradicionals.

Avui, certament, ens podem lamentar que el Principat no disposi del que hauria estat el primer dels celebrats temples innovadors i trencadors de l'arquitecte Miguel Fisac. Però una història de l'arquitectura avui, recordem-ho, no es pot fer només destacant les arquitectures innovadores (les projectades imaginades o les realitzades) que van en una determinada línia de *progrés* arquitectònic, sinó que també ha d'indagar sobre l'arquitectura que es consumeix socialment en un determinat moment i intentar-ne entendre la lògica i els gustos, encara que no siguin els de la nostra època i ens resultin del tot anacrònics.

En definitiva, per entendre el temple de Sant Pere Màrtir de Josep Danés és imprescindible ser conscients de l'ombra allargada i tossuda dels historicismes i de la tradició en l'arquitectura religiosa fins ben entrat el segle xx, no només entre els eclesiàstics, sinó també entre els arquitectes i amplis sectors de la població. De fet, el cànon 1164 del Codi de dret canònic de 1917 vigent aleshores establia, sense imposar cap estil o material en concret, que a l'hora de fer un nou temple calia seguir, això sí, "la tradició cristiana", que sempre resultava interpretable. La segona generació d'arquitectes noucentistes, una generació extremament culta, coneixien perfectament les novetats en arquitectura religiosa produïdes durant l'etapa d'entreguerres. Un company de promoció de Josep Danés, Francesc Folguera, el 1928 va publicar un article sobre arquitectura moderna religiosa a l'*Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic* (1928). Ens consta que Josep Danés el va llegir. Folguera es mostrava molt intel·lectualment comprensiu davant les innovacions en la matèria. En cap moment utilitzà termes despectius, com ara comparar els nous temples desornamentats comparant-los amb els "cines", els "garatges" i les "fàbriques", com expressaven els contraris a la nova arquitectura religiosa. Amb tot, va tenir la sinceritat de fer explícita la seva dificultat a practicar aquesta nova arquitectura religiosa desornamentada: "Som en temps de transició, tots portem encara el bagatge de la nostra educació que no podem abandonar a mig camí", deia.

Sant Pere Màrtir, podem concloure, no és només el millor exemple d'aplicació del granit en l'arquitectura religiosa andorrana sinó també de les dificultats de molts arquitectes noucentistes de renunciar a la seva pròpia formació i educació com a arquitectes, especialment quan es tractava de projectar arquitectura religiosa. Malgrat tot, el temple parroquial de Sant Pere Màrtir projectat per Josep Danés té un cert mèrit ja que es troba en un espai urbanístic prou complicat i dens. I aquest és, sens dubte, un dels segells que singularitza l'arquitectura de l'arquitecte Danés, més enllà de les qüestions estilístiques: un esforç considerable d'entendre les lògiques dels llocs on s'havia de construir, ja fossin rurals o urbans, amb la voluntat d'integrar-s'hi. És per això que, recentment, l'arquitecta Alba Arboix ha pogut dir del temple danesià dels Àngels de Barcelona "per sobre de tot té la virtut d'estar excel·lentment implantat al teixit urbà de l'Eixample". La mateixa autora ens recorda que els temples a la ciutats postcatòliques d'avui continuen sent "un element molt potent de la imatge urbana", en ajudar a la seva articulació. Sant Pere Màrtir ha contribuït a crear una determinada imatge urbana de l'avinguda Carlemany

i de la plaça de l'Església a Escaldes. I va ser l'ús dels carreus de granit que es va fer en el temple, i no pas la planta i el llenguatge neoromànic, que ens recorda que estem en un edifici significatiu de l'arquitectura andorrana del segle xx.

Bibliografia

- ARBOIX, ALBA (2018) *Barcelona. Esglésies i construcció de la ciutat* (Barcelona: Ajuntament de Barcelona / Església Arxidiocesana de Barcelona).
- LACUESTA, RAQUEL (2005) "El procés de renovació de l'arquitectura andorrana (segles XIX i XX)". *Revista de Catalunya*, núm. 209, p. 35-108.
- DILMÉ, ENRIC (consulta 28-VIII-2019) "Josep Danés a Andorra". A: www.enricdilme.com
- DILMÉ, ENRIC (consulta 28-VIII-2019) "Miguel Fisac a Andorra". A: www.enricdilme.com
- FERNÁNDEZ COBIÁN, ESTEBAN (2009) *Arquitectura de lo sagrado. Memoria y proyecto*. A Coruña: Netbiblo.
- POL, ANTONI (2005) *Arquitectura Andorra. Revista d'arquitectura i urbanisme*, núm. 3.
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2008) *Josep Danés i Torras. Noucentisme i regionalisme arquitectònics* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat).
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2010) "Era arquitectura neoranesa: ensai d'interpretation". *Miscellanea en aumenatge a Melquíades Calzado de Castro*. Arròs: Institut d'Estudis Arenesi, p. 459-473.
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2011) "Arquitectura noucentista per als nous usos socials de muntanya". AA. DD. *La casa a Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració*. Figueres: Brau Edicions, p. 42-51.
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2011) "Josep Danés (1891-1955), arquitecto. Un estudio de caso al servicio de la historia social de las profesiones de las profesiones liberales en Cataluña". *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XVI, núm. 907.
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2019) "L'església parroquial de Ribes o la modernitat moderada". *Taüll. Secretariat interdiocesà per a la custòdia i promoció de l'art sagrat de Catalunya*, núm. 51. Girona: Sicpas, p. 36-40.
- PUIGVERT, JOAQUIM M. (2020) "L'arquitectura religiosa 'de transició' i 'evolutiva' a la Catalunya de postguerra: la modernitat moderada?". *VII Jornades d'Estudis Històrics de la catedral de Mallorca. Història i patrimoni artístic-cultural durant la Guerra Civil i la postguerra*. En premsa.